

Tautosakos darbai 68, 2024, p. 214–222
ISSN 1392-2831 | eISSN 2783-6827
DOI: <https://doi.org/10.51554/TD.24.68.14>

Apie nepamirštamą partizaną ir primirštą laisvės kainą

GRETA PASKOČIUMAITĖ

Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas

<https://ror.org/050gfgn67>

greta.paskociumaitė@liti.lt

<https://orcid.org/0000-0001-8810-053X>

Apie anuos nepamirštamus laikus: Juozo Lukšos-Daumanto ir Nijolės Bražėnaitės susirašinėjimas, sudarytoja Laima Vincė-Sruoginis, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2021, 478 p., ISBN 978-609-425-309-6

Juozas Albinas Lukša – išskirtinė asmenybė Lietuvos antisovietinio partizaninio karo istorijoje ir jo atmintyje. Tebevykstant kovoms, Pietų Lietuvos partizanų srities vadovybė nutarė Tauro apygardos žvalgybos skyriaus viršininkui ir Lietuvos laisvės kovos sąjūdžio (LLKS) atstovui užsieniui J. A. Lukšai-Skirmantui (*Skrajūnui*) už „nuopelnus ir atliktus žygius dėl Lietuvos Laisvės atstatymo“ suteikti Laisvės Kovotojo Karžygio garbės vardą (Pietų Lietuvos srities vadų susirinkimo protokolas... 1950: 23-9). 1950 m. gruodį nutarimas buvo patvirtintas ir J. A. Lukšai suteiktas aukščiausias partizanų vadovybės apdovanojimas – Laisvės Kovos Kryžius I laipsnio (su kardais) ir Laisvės Kovotojo Karžygio garbės vardas (LLKS Tarybos prezidiumo X sekcijos nutarimas... 1950: 4). Neabejotina, kad tai daugiausiai lėmė žygiai į Vakarų 1947 m. gegužę–birželį ir gruodį. Vykdydamas vadovybės nurodymus, J. A. Lukša su bendražygiais vežė partizanų dokumentus ir mezgė ryšius su išėivijoje gyvenančiais lietuviais bei užsienio šalių atstovais, siekė užtikrinti moralinę ir materialinę paramą partizanų kovai.

Antrasis žygis į Vakarų užsitęsė. 1947 m. gruodį kirtęs „geležinę uždangą“, į Lietuvą J. A. Lukša sugrįžo tik 1950 m. spalį. Būtent tada buvo parengta išskirtinė rašytinė medžiaga. Pirmiausiai tai J. A. Lukšos *Daumanto* slapyvardžiu pasirašyti pri-

Received: 03/10/2024. **Accepted:** 25/10/2024

Copyright © Greta Paskočiūmaitė, 2024. Published by the Institute of Lithuanian Literature and Folklore Press. This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License, which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

siminimai *Partizanai už geležinės uždangos*, pirmąkart išleisti 1950 m. Čikagoje Lietuvių katalikų spaudos draugijos, su kurios nariais partizanas palaikė ryšius būdamas Prancūzijoje, rūpesčiu¹. Į šiuos prisiminimus teko reaguoti ir sovietams – okupuotoje Lietuvoje 1960 m. jie išleido dokumentinę apybraižą *Vanagai iš anapus* (autoriai Menašas Chienas, Kostas Šmigelskis ir Edvardas Uldukis), vaizduojančią J. A. Lukšą kaip egoistišką nusikaltėlį, o jo bendražygį Joną Kukauską, dėl kurio išdavystės tikrasis J. A. Lukša 1951 m. rugsėjį ir žuvo, – kaip laiku pasitaisiusį ir į tiesos kelią sugrįžusį žmogų. Suprantama, kad sovietinės okupacijos metais toliau puoselėti J. A. Lukšos, kaip ir kitų partizanų, atminimą buvo labai sudėtinga ir netgi pavojinga. Tik užsienio spaudoje galėdavo būti dalijamasi jo prisiminimų ištraukomis bei JAV įsikūrusios partizano žmonos Nijolės Bražėnaitės mintimis. Kaip sužinome iš jos pačios, tik JAV 1977 m. pirmąkart buvo viešai cituojamos J. A. Lukšos laiškų ištraukos.

Atkūrus nepriklausomybę J. A. Lukšos atminimą Lietuvoje imta puoselėti intensyviai ir įvairiai. Neabejotina, kad šiam žinomumui didžiausios įtakos turėjo jo raštai (prisiminimai bei laiškai) ir viešumoje apie partizaną kalbėję artimieji (N. Bražėnaitė, brolis Antanas Lukša). Nesuskaičiuojama gausa tekstų populiariojoje spaudoje ir akademinėje literatūroje, filmai, parodos ir paminklai, minėjimai, žygiai ir kitomis formomis išreiškiami pagarba šiai asmenybei nulėmė, kad J. A. Lukša šiandien yra vienas žinomiausių Lietuvos partizanų, tapęs Lietuvos provakarietiškos krypties simboliu. Natūralu, kad 2021-uosius, minėdamas partizano šimtmetį, Lietuvos Respublikos Seimas paskelbė Juozo Lukšos-*Daumanto* metais.

Šalia kitų valstybinių ir asmeninių iniciatyvų pasirodė išskirtinis leidinys – Laimos Vincės-Sruoginis sudaryta knyga *Apie anos nepamirštamus laikus: Juozo Lukšos-*Daumanto* ir Nijolės Bražėnaitės susirašinėjimas*. Jo rengimo principus išsamiai yra aptarusi literatūrologė Jurgita Žana Raškevičiūtė (2022), o aš šiuo tekstu sieksiu pateikti naujų įžvalgų apie leidinio aktualumą iš partizaninio karo atminimo bei jam žinimo perspektyvos.

Vertinant bendrai, J. A. Lukšos laiškai yra svarbus šaltinis, leidžiantis pažinti ginkluotą pasipriešinimą sovietinei valdžiai. Šių laiškų vertę didele dalimi lemia gausa. Iš pavienių archyvinių šaltinių ir pasakojimų žinome, kad laiškai buvo svarbus partizanų tarpusavio komunikacijos būdas bei priemonė ryšiui su artimaisiais palaikyti. Vis dėlto kovos sąlygos lėmė, kad pražuvo daugelis egodokumentų, tarp jų ir laiškai, mat buvo pavojinga saugoti bet kokią su pagrindžiu susijusią korespondenciją. Šiandien taip pat neturime daugiau leidinių, skirtų vien partizanų laiskams. Tik kai kuriais atvejais pavieniai laiškai pridedami prie dienoraščių, prisiminimų ar literatūrinės kūrybos. Užtat J. A. Lukšos rašytinis palikimas atrodo iš tiesų gausus ir plačiai pasklidęs: dar nepriklausomybės pradžioje jo laiškai buvo publikuoti knygoje

1 Prisiminimų populiarumą ir reikšmę patvirtina net šeši leidimai – 1950, 1962 ir 1984 m. Čikagoje, JAV, bei 1990 (išleista 100 000 tiražu!) ir 2005 bei 2015 m. Lietuvoje.

Laiškai mylimosioms (išleista Čikagoje 1993 m., Kaune 1994 m.). Abu leidimai reikšmingai papildė nepriklausomybės laikų pasakojimą, kuriuo siekta įtvirtinti partizanų kaip išskirtinai teigiamų, patriotiškai nusiteikusių istorijos herojų vaizdinį (Paskočiūmaitė 2024: 51).

L. Vincės-Sruoginis sudarytas leidinys išskirtinis tuo, kad jame pirmą kartą publikuojami N. Bražėnaitės laišкаи-atsakymai. Apskritai jie jau seniai buvo tapę neatsiejama partizano atminties dalimi. Teiginys apie dvi J. A. Lukšos mylimąsias, kurių viena buvusi Lietuva, o kita – Nijolė, žinomas kaip aksioma. Pačioje knygoje – tiek N. Bražėnaitės rašytame įvadiniame tekste, tiek L. Vincės-Sruoginis apžvalgoje – rasime paaiškinimą, kodėl ligi šiol visada būdavo skelbiami tik J. A. Lukšos siųsti laišškai. Cituojamos Nijolės mintys:

Ak, tikriausiai aš ten visokių mergaitiškų nesąmonių prirašiau. Juozas buvo giliai mąstantis žmogus. Jis buvo išmintingas. Jo laišškai yra svarbūs Lietuvai, nes jis rašė apie partizaninį karą, apie bendražygius, tuo metu jis rašė savo knygą, *Partizanus*. [...] nebent išleistum po mano mirties. Bet tau reikia išlaukti. Tai yra per daug skaudi istorija. Aš pati negaliu savo laiškų perskaityti. Man per daug sunku (p. 380).

Gana įprasta, kad partizanų artimieji, netgi nepriklausomai nuo to, kaip susiklostė šeimos likimas, labai jautriai vertina patirtus išgyvenimus ir dažnai būna linkę dalį prisiminimų nutylėti (Paskočiūmaitė 2022: 35). Vis dėlto, kad ir kaip dėl savo laiškų reikšmės ir vertės nuogaštaija N. Bražėnaitė, būtent jie leidžia iš naujo aktualizuoti J. A. Lukšos rašytinį palikimą ir iš gerokai platesnės perspektyvos įvertinti partizaninį karą. Dar svarbiau – tai partizano žmonos liudijimas, atskleidžiantis sudėtingą šeimų situaciją ir laisvės kainą, mokėtą ne tik ginkluotojo pasipriešinimo dalyvių, bet ir jų artimųjų, dažnai neturėdavusių galimybės priimti savus sprendimus ar pakeisti įvykių eigos.

Knygą pradedančiame Lietuvos Respublikos prezidento Gitano Nausėdos žodyje teigiama, kad knyga – apie „Didžiąją Meilę“ ir „Didžiąją Auką“ (p. 7–8). Jį papildė L. Sruoginis: „Jauna pora paaukojo savo asmeninę laimę dėl aukštesnio tikslo – kovos už Lietuvos Nepriklausomybę“ (p. 381). Labai svarbu, kad ši knyga atskleidžia, kokį santykį su meile ir auka turi abu susirašinėjimo dalyviai. J. A. Lukša prisiminimuose yra išsamiau aprašęs šeimos likimą ir atkreipęs dėmesį, jog ryšys su artimaisiais kai kuriems partizanams kainuodavo gyvybę ar sukeldavo didelį pavojų būriui, mat dažnas partizanas, „lietuviškų papročių vedamas, stengdavosi aplankyti savo šeimą, pajusti šventišką šilumą jaukioje artimųjų aplinkoje“ (Daumantas 1990: 99). Gana išsami Nijolės biografija ir laišškai leidžia teigti, kad ir jos šeima buvo nusiteikusi patriotiškai ir dėl to stipriai nukentėjusi. Nijolei ir jos dvynei seseriai Vidai pavyko pasitraukti į Vakarus, bet okupuotoje Lietuvoje likusi mama buvo ištremta į Sibirą. Panašiai klostėsi ir Lukšų likimas: keturi broliai tapo

partizanais, iš jų tik Antanas nežuvo partizaninėse kovose ir sulaukė nepriklausomybės. Jam, kaip, beje, ir Lukšų mamai, teko tremtinio dalia.

Iš laiškų matyti, kad 1948 m. vasarą Paryžiuje įvykusi partizano Juozo ir medikės Nijolės pažintis labai greitai tapo artimais santykiais. Jau pirmuosiuose laiškuose Juozas išsako simpatiją Nijolei ir neslepia laukiantis kitų susitikimų. 1948 m. gruodžio 12 d. laiške rašo:

Ne per seniai dar su Tavim, Niliuk, susipažinau, bet tikiuosi jau išsamiai pažįstas ir savo jaučiamą Tau prisirišimą neapsiimu įrėminti vien į tai, ką paprastai meile vadinama. Čia neapsiečiau ir be sesers epiteto. Šis mano prisirišimas gal ir dėl to intymesnis, kad mudviejų šeimų likučiai žygiuoja tuo pačiu Golgotos keliu, kantriai kovodami už vis dar vienos dienos egzistenciją (p. 25).

Atrodytų, kad Nijolės patriotinės nuostatos ir dramatiškas Lukšų šeimos išsiskyrimas Juozui pirmiausia siejasi su jo paties išgyvenimais ir padeda jaustis artimam neseniai sutiktai moteriai. Tiesa, vėliau į Nijolę laiškuose kreipiamasi kitais švelniais vardais: žmonele, aukseliu, Niliuku ir panašiais. Atkreiptinas dėmesys, kad abu vienas kitą ima vadinti žmona ir vyru dar gerokai iki vestuvių 1950 m. liepą. Be to, laiškuose užsimenama, kad ne visi žino apie artimą jūdvielių ryšį. Pora priversta laikytis konspiracijos dėl Juozo išpareigojimų ir ryšių su užsienio žvalgybų tarnybomis. Atrodo, kad ir Nijolė tik laikui bėgant sužino daugiau Juozo biografijos faktų.

Nijolės ir Juozo susirašinėjime atsiskleidžia nuolatinis susitikimo laukimas ir bendros ateities planavimas. Įvairių aplinkybių išskirtų šeimų narių tarpusavio komunikacijoje okupuotoje Lietuvoje tai taip pat vienos svarbiausių temų, leidusios palaikyti optimizmą ar viltį (Laukaitytė 2022: 78). Nijolė ir Juozas atskirti ne tik vienas nuo kito, bet ir nuo Lietuvos, apie ją abu kalba laiškuose. Bendravimą sunkina Juozo bendradarbiavimas su žvalgybos tarnybomis, vėliau – Nijolės išvykimas į sanatoriją ilgesniam laikui. Pasitikdamas šv. Kalėdas, Juozas 1948 m. rašė:

Mes, atrodo, mažiausiai kalti, kad šio blogio viešpatavimo metu esam nesurenkamai išblaškyti, be jokių galimybių praleisti Kūčių Vakarą lietuviškoj mistikoj, savoį žemėj ir savoį šeimoj (p. 29).

Atrodo, nėra nė menkiausios abejonės, kad jie abu – patriotai, pasirengę aukoti savo asmeninę laimę dėl tėvynės laisvės. Antai Juozas rašė: „[M]udviejų laimė neįmanoma be tėvynės laisvės. [...] Aš neįsivaizduoju ir tokios nenorėčiau meilės, kuri niveliuotųsi tik į ‘dviejų į vienas kitą žiūrėjimu’“ (p. 35). Jam iš esmės antrino ir Nijolė: „[M]ano mintyse tik Tu ir Lietuva egzistuoja. Tu ne mintim, o darbais vykdai, kiek tik išgali, aš gi, deja, tik mintim tepajėgiu“ (p. 68).

Tiesa, po kurio laiko, bent laiškuose vengęs rašyti apie tarnybinius reikalus, 1949 m. birželį Juozas galiausiai paprašo mylimosios padėti persiųsti laiškus į Lenkiją (p. 115), o vėliau tokių užduočių padaugėja. Atrodo, kad pora buvo sutarusi ar intuityviai vengė konkrečių Lietuvos išvadavimo klausimų, neišvengiamai susijusių su Juozo grįžimu į okupuotą kraštą. Anot Juozo, „lyg ir nederėtų plačiau mudviem apie tuos reikalus rašinėti, nes lyg neatitiktų mudviejų santykių tonui“ (p. 145). Nijolė pamažu ištraukė į pagrindžio veiklą – ne tik emociškai parėmė mylimąjį, bet ir atlikdavo užduotis. Tikėtina, kad būtent toks išitraukimas leido jai įgyti reikšmingų žinių apie Juozo veiklą Prancūzijoje, kuriomis ji vėliau dalinosi tiek šioje knygoje, tiek viešai kalbėdama per atminimo renginius, bendraudama su įvairiais kūrėjais, rašiusiais apie J. A. Lukšą tekstus ar stačiusiais filmus. Tačiau mylimojo veiklos išmanymas reiškė ir nuolatinę įtampą, baimę dėl tolimesnės draugystės.

Laiškuose pora nevengia aptarti okupuotos Lietuvos padėties ir neretai mini Lietuvoje likusius tebekovojančius ar kenčiančius artimus žmones, tačiau dažnai ir klausia, ar teisinga, jog jiedu negali būti kartu ir džiaugtis savąja laime. Anot J. A. Lukšos, svarbu susitelkti į dabartį, nes joje jie gali palaikyti ryšį: „Aš esu patenkintas, kad mudviejų draugystė yra išjungtas tragiškas žiūrėjimas į realybę, ar iš viso bet koks mintijimas apie galimus realius rytdienos baisumus“ (p. 54). Nusiteikimas ryžtingas, tačiau akivaizdu, kad su tokia padėtimi susitaikyti pernelyg sudėtinga. Tiek Juozas, tiek Nijolė nuolat retoriškai klausia, kodėl būtent jiems tenka būti atskirtiems. Laiškuose užsimenama apie nesutarimus susitikus ar pyktį, kartais pavydą, tarsi juokais apsvarstoma ištikimybė vienas kitam. Juozas aiškiai suvokia, kad negali kontroliuoti Nijolės gyvenimo, ypač būdamas toli. O Nijolei lieka kartoti, kad tėvynės laimė – aukščiau už jūdvių:

Norėčiau galėt pavydėt mano brangiai konkurentei, Tavo pirmai numylėtai, tačiau per daug ją myliu, kad kovočiau prieš ją. Ji daro viską nepaprasta mudviejų meilėj, ją gilina, tačiau savo kančiomis save pastato aukščiau už viską. Ir jos mes negalim atsakyti. Todėl ir mudviejų laimė negali stovėt aukščiau už josios laimę (p. 127).

Vis dėlto gana dažnas grįžimas prie šios temos liudija, kad su esama padėtimi nėra iki galo susitaikyta.

Laiškai iš dalies kompensuoja fizinio artumo trūkumą. Mylimieji vienas kitą guodžia ištikus didžiausioms bėdoms – antai Juozas nuolat ramina sanatorijoje ilgam atsidūrusią Nijolę, rūpinasi jos sveikata (ji sirgo tuberkulioze), ieško paguodos žodžių mirus broliui:

Atmink kentėdama, kad esi ne viena. Kartu su Tavim panašiam niūriame skausme skendi ilgos tūkstantinės mūsų tautos gretos... O šis nešamas širdyse skausmas nesugeba stebuklario mostelėjimu sustabdyti mūsų augančius aukų skaičius. Tikėkim, kad mūsų brolių

ir sesių kraujas bus trąša ateities kartoms. Tikėkim, kad jis padės atgimti sužvėrėjusiam žmogui, su pergales vėliava ieškančiam tiesos kritusių didvyrių kaulų likučiuose (p. 116).

Nijolė taip pat užjaučia Juozą, sužinojusi apie Lietuvoje žuvusius bendražygius:

[S]u dideliu skausmu širdy perskaičiau liūdnas žinias apie Tavo kelių draugų žuvimą. Dar vis kraujas nesustodamas liejasi ir vis dar gedulo šydas nesustoja gaubęs mūsų sielų... Man buvo nepaprastai liūdna ir norėjau Tavo skausmu labai pasidalinti, mano Juozuk. Visa savo siela buvau ir ten, ir pas Tave, ir visą laiką liūdnom mintim klajojau, į ten jas siūsdama. Priimk mano užuojautą, Juozuk, aš labai giliai įsijaučiu į Tavo skausmą ir esu kartu su Tavim (p. 251).

Atrodytų, vienas kitam jie yra slapčiausių išgyvenimų ir svajonių išklausojai. Tai jų abiejų stiprybė ir silpnybė.

Vertinant Juozo ir Nijolės santykių galima teigti, kad jo centre – Lietuva. Pora suvokia, kad Juozas bet kuriuo metu gali grįžti į okupuotą šalį, ten tęs ginkluotą kovą, o Nijolė liks Vakaruose, su kuriais siejamos krašto išlaisvinimo viltys. 1948 m. rugsėjį Juozas rašė:

Anglai ir amerikiečiai labai susirūpino genocido niokojimu mūsų kraštuos. Nuostabus sutapimas, kad jie abieji tai daro kartu. Ir vienus, ir kitus maitiname medžiaga, kas juos dar labiau sumasino. Gal rudenį ir mūsų tautos laisvės byla bus išimta iš užpečių ir padėta ant posėdžių stalų svarstymui? (p. 171)

Žinome, kad J. A. Lukša su bendražygiais į Vakarus vežė įvairių partizanų spaudą, dokumentus, kreipimuisi į užsienio šalių atstovus. Taip buvo siekiama paveikti Vakarų poziciją Sovietų Sąjungos atžvilgiu – jei ne įsitraukti į karą, tai bent paremti okupuoto krašto kovotojus. Partizanai nuolatos rašė ir kalbėjo apie galimą pagalbą iš Vakarų, taip stengdamiesi motyvuoti vieni kitus, paskatinti civilius nepasiduoti ir remti kovotojus (Juodis 2021: 178). Atrodytų, šiai porai pagalba iš Vakarų buvo susijusi ir su viltimi likti kartu. Paradoksalu, bet Paryžiuje, laisvajame pasaulyje, Juozas ir Nijolė jautėsi suvaržyti, gyveno pusiau slaptą gyvenimą. Juozas turėdavo dažnai keisti gyvenamąją vietą ir asmens dokumentus, o Nijolė negalėdavo aplinkiniams daug pasakoti apie atsirandančius jausmus.

Nuo 1948 m. liepos iki 1950 m. spalio trukęs Juozo ir Nijolės susirašinėjimas gana intensyvus. Knygoje pateikiama 211 laiškų, didesnė dalis (139) rašyti Juozo. Skaitant laiškus nesunku suprasti, kad dalis pražuvę, galima tik numanyti, kas vyko „tarpuose“. Pavyzdžiui, pirmasis publikuojamas Nijolės laiškas – tik 1949 m. vasario 19 dienos. Taip pat kartais painu atsekti eiliškumą, mat ne visada atsakoma iškart arba paeiliui siunčiami keli laiškai, vėliau visiems rašomas bendras atsakymas.

Laiškuose minimos įvairios vietovės ir asmenybės, tęsiami susitikus vykę pokalbiai, reaguojama į bendrų pažįstamų perduotas žinias. Visam tam įsisažmoninti reikalingi komentarai, bet jų knygoje stinga. Kaip jau minėta, komentarai pavieniai, kartais net nelogiški (pavyzdžiui, paaiškinama tai, ką gerai atskleidė pats susirašinėjimas; Raškevičiūtė 2022: 142).

Menką komentarų kiekį gali paaiškinti leidinio sudarytojos ir laiškų autorės santykis su laiškais. Nijolės rašytame įvadiniame tekste pirmiausia užsimenama apie Juozo pageidavimą, kad laiškai būtų sunaikinti, tačiau sakoma, kad ji išlaikiusi juos kaip sau brangų atminimą. Tiesa, net po daugybės metų, duodama leidimą dar kartą publikuoti laiškus, dvejoto: „Nežinau ir dabar, ar nenusikaltau Juozui, leisdama atverti tai, kas yra tik mudviejų“ (p. 17). Žinome, kad po J. A. Lukšos žūties prireikė ilgo laiko, kol skausmas kiek aprimo ir N. Bražėnaitė vėl galėjo šiuos laiškus skaityti. Galima spėti, kad dėl tokių dvejonų ir tebejaučiamos netekties rengiant leidinį laiškai galėjo nebūti nuosekliai perskaityti pačios Nijolės. Atrodytų pagrįsta tikėtis, kad spragą užpildys sudarytoja, tačiau iš jos teksto aišku, jog pagrindinė leidinio paskirtis – ne papildyti J. A. Lukšos ir N. Bražėnaitės biografijas naujomis detalėmis ar atskleisti partizaninio karo tyrimams reikšmingas istorines detales, o liudyti dviejų žmonių meilę vieno kitam ir Lietuvai:

Mylėti kitą yra prisiliesti prie to, kas šviesiausia žmogaus sieloje. Paleisti mylimąjį eiti savo sielos ir įsitikinimų keliu yra aukščiausia meilės išraiška. Tai ir yra ta meilės dovana, kurią Nijolė Bražėnaitė padovanojo partizanų vadui Juozui Lukšai-Daumantui, kai jį išleido sugrįžti į Lietuvą toliau kariauti rezistencijoje prieš sovietų okupaciją. Jauna pora paaukojo savo asmeninę laimę dėl aukštesnio tikslo – kovos už Lietuvos Nepriklausomybę (p. 381).

Meilės Lietuvai linija ryški abiejų autorių laiškuose, tad papildomų komentarų nereikia, o kita informacija galėtų pasirodyti kaip perteklinė, neaktuali. Tad leidinys sustiprina J. A. Lukšos kaip Lietuvą už visa labiau mylėjusio ir dėl jos viską paaukojusio kovotojo įvaizdį.

Akademinio tikslumo pritrūko ir nurodant naudojamų iliustracijų šaltinius (ypač p. 339–376). Leidžiama suprasti, kad didesnė dalis nuotraukų priklauso asmeniniam N. Bražėnaitės archyvui, tačiau kitos nuotraukos – pavyzdžiui, Bražėnų šeimos narių ar iš partizanų atminimo renginių Lietuvoje – neturi nurodytų autorių, vietų ar net preliminarių fotografavimo metų. Tiesa, išskirtinai vertingi Nijolės komentarai prie nuotraukų iš asmeninio archyvo. Pavyzdžiui, sužinome, kad Juozas labai mėgo fotografuoti ir rašyti. Prisiminimų knygos *Partizanai už geležinės uždangos* viršelio nuotrauka, pasirodo, daryta sanatorijoje, kurioje gydėsi Nijolė (p. 353). Praskleidžiamos ir vestuvių aplinkybės. Trumpą poros kartu praleistą laiką drumstė Juozo tarnybos reikalai, kaip rašė Nijolė:

Po mūsų vestuvių dienos atvažiavo visi „Vlikininkai“, jie norėdavo su Juozu tartis apie Lietuvos rezistenciją. Kai tik galėdavome, „pabėgdavome“ nuo jų ir išeidavome pasi-vaikščioti po Treifelbergo parkus ir apylinkes (p. 344).

Galėtume tai vadinti bandymu išlaikyti normalumą nenormaliomis sąlygomis. Nepaisant slėgusio pareigos jausmo ir vis artėjančio išsiskyrimo, jauni žmonės tiesiog norėjo džiaugtis vienas kito draugija.

Tokie kasdienybės vaizdai ir kontekstą atskleidžiantys komentarai, kaip ir, žinoma, laiškai, suteikia daugiau atspalvių J. A. Lukšos asmenybei. Tai nėra tik legendomis apipintas asmuo, nuosavą laimę iškeitęs į kovą už valstybės laisvę. Ir Nijolė nėra tik Juozo legendos liudytoja, nors, atrodo, pati save taip suvokia, sureikšmindama būtent jo laiškus, o savuosius laikydama mažiau vertais. Tačiau galiausiai jie abu yra žmonės, jaunystėje tragiškai susiklosčiusių istorinių aplinkybių buvę priversti atsisakyti įprasto gyvenimo ir vienas kito.

Kaip dar vieną knygos privalumą verta paminėti laiškų rodyklę (p. 467–473). Iš jos matyti išlikusių laiškų siuntimo dažnumas, iš kur siųsti ir kada rašyti laiškai, parašai. Tiesa, parašai imti iš pačių laiškų, o ne nuo jų vokų. Laimė, vardus nurodo pati Nijolė:

G. Būga, J. Adomaitis, J. Bevardis, J. Umbražiūnas, J. Juozaitis, J. Rukuiža, J. Baškorius, J. Mackaitis, A. Mickiewicz, J. Sužiedėlis, Joseph Kraule, J. Renault, J. Našlaitis, T. Skrupulas, S. A. Bačkis, Mme Broche, A. Venckus ir T. Latras (p. 15).

Tiriant J. A. Lukšos veiklą Vakaruose būtų itin naudinga žinoti, kuriuo metu kuris vardas buvo naudojamas. Faktas, kad tai nėra sureikšmintą knygos sudarytojų, kaip ir komentarų ir bibliografinių nuorodų stygius, leidžia numanyti, kad knyga orientuota į plačiąją visuomenę, neapsiriboja istorijos entuziastais ar akademikais.

Nijolės asmenybės atskleidimui padeda L. Vincės-Sruoginis tekstas „Mano Brangus Juozuk... Nijolės Bražėnaitės ir Juozo Lukšos-Daumanto susirašinėjimas 1948–1950“ (p. 377–426). Jame pateikiama daugiau N. Bražėnaitės biografijos detalių, nusakomas labai artimas knygos sudarytojos ryšys su laiškų autore, iš esmės ir nulėmęs, kad laiškai galiausiai buvo publikuoti. Apžvelgiant visą susirašinėjimą akcentuojama nepaprasta Juozo ir Nijolės meilė bei išskirtinis patriotizmas. L. Vincės-Sruoginis pateikta trumpa laiškų analizė atrodo kaip nebūtinai priedas, bet leidžia suprasti leidinio sumanymą ir pagrindinį pranešimą, kurį siekiama juo perduoti.

Istorinį kontekstą šiek tiek nušviečia Kęstučio Girniaus straipsnis „Neeilinis partizanas“ (p. 429–462). Jame aptariamas Lietuvos antisovietinis partizaninis karas ir partizaninė J. A. Lukšos veikla Lietuvoje bei Vakaruose. Atrodo, tekste nepasakoma nieko naujo, remiamasi išskirtinai senais tekštais, nors partizaninio karo (kaip

ir sovietizacijos apskritai) tyrimai per pastaruosius porą dešimtmečių labai stipriai pasistūmėjo. Išimtis – klausimai dėl J. A. Lukšos dalyvavimo 1941 m. „Lietūkio“ garažo žudynėse, šiuose svarstymuose minimi naujaisi istoriko Alfredo Rukšėno tyrimai. Be kita ko, tekste neišvengiama grubių klaidų, pavyzdžiui, Jurgis Krikščiuonas–*Rimvydas*, Dainavos apygardos vadovybės narys, „geležinę uždangą“ kirtęs bent tris kartus, pristatomas kaip „partizanų ryšininkas“ (p. 437). Kai kurie teiginiai pakartojami keliskart – pavyzdžiui, dukart skirtingose vietose nurodoma, kad „ryšiai su užsieniu buvo trečiasis ypatingas Lukšos darbo laukas“ (p. 438 ir 446). Norėtūsi diskutuoti ir su teiginiu dėl J. A. Lukšos unikalumo: „Nė vienas kitas partizanas neturėjo tiek daug skirtingų užduočių ir iššūkių“ (p. 435). Šiaip jau nė vienas kitas partizanas nėra sulaukęs tokio akademikų, kūrėjų ir visuomenės dėmesio, tad ši biografija yra plačiai žinoma ir labai paveiki. Vis dėlto reikia sutikti, kad K. Girniaus tekstas iš tiesų pristato pamatines partizaninio karo idėjas, partizanų tikslus ir paties J. A. Lukšos asmenybę iš istorinės perspektyvos.

Apibendrinant norisi akcentuoti, kad laisvės kainą mokėjo tiek partizaninio karo dalyviai, tiek jų artimieji, nors pastarieji dažnai lieka pamiršti ar aktualūs tik tiek, kiek gali paliudyti apie šeimos narių dalyvavimą rezistencijoje. Dėl užsitęsios okupacijos ir traumuojančių patirčių mūsų nepasiekė ženkliai autentiškų pasakojimų ir prisiminimų dalis. Būtent per egodokumentus galime pažinti tikruosius laisvės kovotojus, visas jų emocijas ir išgyvenimus, tarp kurių atsideria ne tik ryžtas kovoti ar besąlyginis patriotizmas, bet ir visa galybė kitų žmogiškų jausmų – meilė artimiesiems, svajonės apie ateitį, baimė dėl savęs ir kitų, galų gale fizinis bei emocinis nuovargis. Apie visa tai ir pasakoja J. A. Lukšos ir N. Bražėnaitės laišakai.

LITERATŪRA IR ŠALTINIAI

- Daumantas Juozas 1990. *Partizanai*, Vilnius: Vaga.
- Juodis Darius 2021. „Karo laukimo tendencijos Lietuvoje 1945–1953 m.“, *Istorija* 121 (1), p. 143–191.
- Laukaitytė Regina 2022. *Pokaris Lietuvoje belaukiant išlaisvinimo*, Vilnius: Lietuvos istorijos institutas.
- LLKS Tarybos prezidiumo X sekcijos nutarimas... 1950: Lietuvos laisvės kovos sąjūdžio (LLKS) Tarybos prezidiumo Pietų Lietuvos sekcijos nutarimas Nr. 5, 1950 m. gruodžio 31 d., *Lietuvos ypatingasis archyvas*, f. K–1, ap. 58, b. 44618/3, b. t. nr. 16, l. 4.
- Lukša–Daumantas Juozas 1993. *Laiškai mylimosioms*, Chicago: American Foundation for Lithuanian Research.
- Lukša–Daumantas Juozas 1994. *Laiškai mylimosioms*, Kaunas: Į Laisvę fondas.
- Paskočiūmaitė Greta 2022. „Antisovietinio partizaninio karo pasakojimas: vienos šeimos atvejis“, *Tautosakos darbai* 63, p. 35–61.
- Paskočiūmaitė Greta 2024. *Lietuvos partizaninio karo pasakojimas: trijų kartų tyrimas*: daktaro disertacija (humanitariniai mokslai), Vilnius: Vilniaus universitetas.
- Pietų Lietuvos srities vadų susirinkimo protokolai... 1950: Pietų Lietuvos srities vadų susirinkimo protokolas, 1950 m. lapkričio 10 d., *Lietuvos ypatingasis archyvas*, f. K–41, ap. 1, b. 606, l. 23–9.
- Raškevičiūtė Jurgita Žana 2022. „Apie Juozo Lukšos ir Nijolės Bražėnaitės laiškus bei jų rengimo klausimus“, *Colloquia* 50, p. 135–144.